

**Bir İslâm Tarih Felsefesi Tezi:
“İnsanlar Zamanlarına Uyarlar”**

Yrd.Doç.Dr. Şaban ÖZ*

Özet

Bu makalede Ya'kûbî, Taberî, Mesûdî gibi bir çok Müslüman tarihçi tarafından dile getirilen, insanların zamanlarına uyması tezi ele alınacaktır. Bu teze göre özelde insanlar, genelde toplum, zamanlarında hâkim olan kabul, kültür, siyaset ve siyasetçilerden etkilenirler. Yaşamlarını hükümdarlarına veya ileri gelen devlet ricâlinin yaşantısına benzetmeye çalışırlar. İslâm tarihçileri tarafından ileri sürülen bu tezin, Batı dünyasında da dillendirilmesi ve hatta tarih felsefesinin konuları arasında zikredilmesi ayrıca kayda değerdir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Felsefesi, Ya'kûbî, İslâm Tarihi, İslâm Toplumu, Hilâfet.

**An Islamic History Philosophy Thesis: “The
Adaptation of Men to Their Time”**

Abstract

In this article will be examined the thesis of the adaptation of men to their time which has been expressed by as Ya'qubi, Tabari, Masudi, several Muslim historians. According to this thesis in particular human in general society are affected from generally accepted, culture, politics and statesmen at own period. They try to imitate their lives

* Yrd.Doç.Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, sabanoz@mynet.com

to the life of their king, leader or statesmen. It is interesting that this thesis expressed by Islamic historians be accepted by some Western thinkers and even referred to subjects of History Philosophy is also important.

Key Words: *History Philosophy, Yaqubi, History of Islam, Islam Society, Caliphate.*

Giriş

Bu konu toplumsal açıdan sosyolojinin, bireysel açıdan da psikolojinin çalışma alanına dahildir. Bu yüzden de disiplinler arası çatışmalara girmeme adına öncelikle amacımızın; insanların veya toplumları bu tür bir davranışa sevk eden sâikleri tespit etmek olmadığını belirtmeliyiz. Esas ilgimiz bu davranış biçiminin Müslüman tarihçiler tarafından dile getirilmesi ve tez formunda ortaya atılması hususudur.

Aynı şekilde *İnsanların zamanlarına / hükümdarlarına uyması meselesi, siyaset felsefesinin mi yoksa tarih felsefesinin mi konusu olması gerektiği de tartışılabilir.*¹ Chartier, böyle bir konunun Tarih'in meselesi olduğunu ifade etmekte ve *"...Toplum içindeki kişilerin uygulamalarını ve söylemlerini anlamlandırma yöntemlerini tanımlamayı amaç edinen bir tarihin temel konusu, bir yanda bireylerin ya da toplulukların yaratıcı kapasiteleri ile bunların düşünebileceklerini ifade edebileceklerini ve yapacaklarını -iktidar ilişkileri içindeki konumlarına göre değişik ölçülerde- sınırla-*

* KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi sabanoz@mynet.com

¹ Siyaset felsefesi, aynı politik otoriteye, aynı yasaya itaat eden insanların meydana getirdiği siyasal topluluğu konu alan felsefi inceleme dalıdır. Bkz., Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., VII. Bsk., Ankara 2002, 152-153. Bu felsefe alanının problemleri ise, insanların toplum halinde ve siyasal bir örgütlenme içinde yaşamalarından doğan siyasi problemlerdir. Bu problemlerin en önemlileri doğal olarak egemen varlığa, yani devlete ilişkin problemlerdir. Bkz. Arslan, 158

yan zorlamalar, ölçütler ve uzlaşmalar arasındaki oluşan gerilimdir.”² demektedir. Ancak bu ifadenin diğer disiplinler tarafından hemencecik onaylanmayacağı da son derece açıktır. Hele Tarih ilmini *hâdiselerin kronolojik olarak zikri* olarak değerlendiren/gö-ren bir anlayış -ki maalesef bugün dahi ülkemizde bu kabul oldukça yaygındır- karşısında böyle bir argümanla bu meseleyi Tarih ilminin sahasına taşımak mümkün gözükmemektedir. Siyaset felsefesinin, siyasî erkin birey-toplum üzerindeki etkilerini tartışmasından da daha doğal bir şey yoktur. Yine tarihçinin de otorite-tebaa arasındaki ilişkiyi tarihî süreçte tespiti, hâdiseleri mevcut konumlarına oturtması açısından elzemdir. Bu iki ilim arasında bir uzlaşmaya gitmek ise pek mümkün görünmemektedir. Çözüm adına siyaset felsefesinin çalışma alanını “olmakta olanı”, tarih felsefesinin ise “olmuş olanı” şeklinde belirleyecek olursak da muhtemelen iki disiplin tarafından da bu, yeterli bir bölüşüm olarak kabul edilmeyecektir. Netice itibariyle söz konusu tartışma pek de kolay halledilebileceği benzememektedir.

İnsanlar Zamanlarına Uyarlar

İnsanların zamanlarına veya zamanlarındaki hükümdarlarına uydukları tezi üzerinde ilk özel çalışmayı Ya’kûbî (292 / 905) yapmıştır. Ya’kûbî, *Kitābu Müşākeleti’n-Nāsi li-Zamānihim ve mā Yeğlibu aleyhim fî Külli Asr* isimli risâlesinde Abbâsî halîfesi el-Mu’tedid (279-289 / 892-902)’e kadar örnekleriyle bunu incelemeye çalışmış, ancak neden ve nasılları üzerinde durmamıştır. Onun bu risâlede ispat etmeye çalıştığı tez, siyasî iktidarların (yöneticilerin) tebaasını her konuda etkilediğidir. Tezini ispat için de halife veya siyasî erkin uygulamasını verdikten sonra, valilerin

² Chartier, Roger, *Yeniden Geçmiş*, çev: Lale Arslan, Dost Kitabevi, Ankara 1998, 91

(âmillerin), halifenin yakın çevresinin ve halkın, halife veya yöneticilerin uygulamalarını benimsemesine dair örnekler vermektedir. Ya'kûbî, tezinde genellemeci bir tutum sergilemekle beraber, etkilenenlerin bunu samimiyetle mi yaptığı, yoksa sadece dönemin gereği ile mi yaptığı konusunda şüphe duymaktadır. Nitekim o, "*Reşîd'in yanında ya gerçekten ya da taklit olarak ancak faziletli insanlar vardı.*"³ diyerek bunu ifade etmiştir.

Ya'kûbî'nin bu risâlesinin neşrini yapan William Millward, içerik olarak bunun bir *Evâil* çalışması olduğu iddiasındadır.⁴ Ancak -her ne kadar şeklen benzese dahi- bu çalışmayı *Evâil* müellefâtına dahil etmek zordur. Sâib Abdulhamîd'in de ifade ettiği gibi⁵ söz konusu risâleyi -tespit edebildiğimiz kadarıyla- İslâm tarih felsefesi alanında telif edilmiş ilk çalışma olarak kabul etmek durumundayız.

Ya'kûbî'nin, savını delillendirmek amacıyla ileri sürdüğü, toplumu etkileyen davranış ve uygulamalar konusunda verdiği örnekleri sekiz kısma ayırmak mümkündür. Bunlar;

a-Halîfelerin karakterleri: Ya'kûbî, bir çok halifenin ahlakî ve karakter yapılarına dair birer satırla da olsa mutlaka bilgi vermektedir.⁶ Bazen de dönemin vali ve idarecileri

³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (292 / 905), *Kitâbu Müşâkeleti'n-Nâsi li-Zamânihim ve mâ Yeğlibu aleyhim fî Külli Asr*, thk: William Millward, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1980 (I. Bsk. 1962), 26

⁴ Ya'kûbî, 5

⁵ Abdulhamîd, Sâib, Mu'cemu Müerrihi's-Şîa -el-İmâmiyye ve'z-Zeydiyye ve'l-İsmâiliyye- el-Müellifüne fî't-Târihi'l-Arabiyyeti münzû'l-Karni'l-Evveli hattâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi Aşer mine'l-Hicre, I-II, Müessesetü Dâireti Meârifî'l-Fıkhî'l-İslâmî, I. Bsk., Kum 1424 / 2004, I, 86

⁶ Hz. Ebu Bekr'in zühdü ve tevazusu; Ya'kûbî, 9; Hz. Ömer'in tevazusu; Ya'kûbî, 11; Hz. Osman'ın cömertlik, hoşgörü ve akrabayı gözetmesi; Ya'kûbî, 13; Hz. Ali'nin tevazusu; Ya'kûbî, 15; Muâviye'nin servet edinmesi; Ya'kûbî, 16; Yezîd b. Muâviye'nin eğlence, oyun ve içkiye düşkün olması; Ya'kûbî, 18; Abdülmelik'in övünmeyi sevmesi, akıllı ve aynı zamanda kan dökücü olması; Ya'kûbî, 18; Velîd b. Abdülmelik'in

ile ilgili bilgiler vermekte, onların karakterleri hakkında yorumlar yapmaktadır.⁷

b-Giyim-kuşam: Neredeyse her halifenin giyim kuşam tarzı hakkında bilgi verir ve bunun, gerek devlet adamlarını gerekse de toplumu etkilediğini vurgular.⁸ Bir bakıma günümüzün moda (*taklid*) kavramının İslâm medeniyetindeki kökenlerine inmeye, moda olgusunun ilk uygulamalarını tespit etmeye çalışmıştır.

c-Sosyal yaşama dair bilgiler: İmâra, yapılan evlere, vakfedilen arazilere, edinilen servete dair bilgileri, söz konusu halifenin tebaa üzerindeki etkisini göstermek bâbında zikreder.⁹

d-Dinî bir takım uygulamalar: Ömer b. Abdilazîz'in

zorba ve zalim olması; Ya'kûbî, 18; Süleyman b. Abdilmelik'in yemek yemeyi sevmesi; Ya'kûbî, 19; Ömer b. Abdilazîz'in dindarlığı, zühdü, tevazusu; Ya'kûbî, 19; Yezîd b. Abdilmelik'in kadınlara, kan dökmeye ve mal toplamaya düşkünlüğü; Ya'kûbî, 20; Hişâm b. Abdilmelik'in sert, kaba ve cimri olması; Ya'kûbî, 20; Velîd b. Yezîd'in içki, oyun, eğlence düşkünlüğü; Ya'kûbî, 21; Ebu'l-Abbâs'ın kan dökücülüğü ve cömertliği; Ya'kûbî, 22; Ebu Cafer el-Mansûr'un ilme düşkünlüğü; Ya'kûbî, 23; Mehdi'nin cömert ve el açıklığı; Ya'kûbî, 23-24; Musâ el-Hâdî'nin zorbalığı; Ya'kûbî, 24; Hârûn er-Reşîd'in satranç ve tavla düşkünlüğü; Ya'kûbî, 25; Me'mûn'un cömert, el açıklığı ve affediciliği; Ya'kûbî, 27-29; Vâsık'ın yemek düşkünlüğü ve el açıklığı; Ya'kûbî, 32; Mütevekkil'in eğlence düşkünlüğü; Ya'kûbî, 33

⁷ Bermekîler hakkında yaptığı gibi bkz., Ya'kûbî, 25

⁸ Halifelerin giyim kuşamları ve toplumu etkilemesi konusunda verdiği örnekler; Ebu Bekr; Ya'kûbî, 9-10; Ömer; Ya'kûbî, 11; Süleyman b. Abdilmelik; Ya'kûbî, 19; Ümmü Cafer bnt. Cafer b. el-Mansûr; Ya'kûbî, 27; Mu'tasım; Ya'kûbî, 31-32; Mütevekkil; Ya'kûbî, 33; Müstâin; Ya'kûbî, 34; Mu'tez; Ya'kûbî, 34

⁹ Osman'ın ev ve serveti; Ya'kûbî, 13; Zübeyr b. el-Avvâm'ın evleri, serveti; Ya'kûbî, 13; Talha b. Ubeydillah, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ya'lâ b. Münebbih ve Mikdâd'ın ev ve servetleri; Ya'kûbî, 14; Muâviye b. Ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Abdullah b. Âmir b. Kurayz, Ziyâd, Ukbe b. Âmir el-Cühenî ve Huveytûb b. Abdiluzza'nın ev ve servetleri; Ya'kûbî, 16-17; Mesleme b. Muhallid'in vakfettiği arazi; Ya'kûbî, 17; Ümmü Cafer bnt. Cafer b. el-Mansûr'un vakfı; Ya'kûbî, 26; Hamîd b. Abdilhamîd et-Tûsî'nin vakfı; Ya'kûbî, 30; Hârûn er-Reşîd ve Ümmü Cafer'in imâr faaliyetleri; Ya'kûbî, 24, 26

hutbelerde Hz. Ali'ye lanet okuma yerine 59 / Haşr 10. ayetinin okunmasını emretmesi,¹⁰ Ebu'l-Abbâs'ın minberde hutbeyi ayakta vermesi¹¹ gibi.

e-Mezhebî-itikadî uygulama ve kabuller: Halku'l-Kur'ân,¹² zındıklık hareketinin nedenleri¹³ gibi mezhebî-itikadî görüşler hakkında bilgiler vermekte, toplum üzerindeki tesirlerini belirtmektedir.

f-İktisadî uygulamalar: Beytu'l-Mâl'in boşalma ihtimaline karşı Me'mûn (198-218 / 813-832)'un tacirlerden borç alma düşüncesi hakkında bilgi vermektedir.¹⁴ Ancak Ya'kûbî'nin burada niyeti iktisadî uygulamanın bizatihi kendisi hakkında bilgi vermek değil, Me'mûn'un cömertliğinin toplum tarafından nasıl benimsendiğini ifade etmektir.

g-Devlet, yönetim ve bürokrasiye dair uygulamalar: Yazışmalara,¹⁵ dîvânlara¹⁶ dair bilgileri, bayrağın değiştirilmesi¹⁷ gibi ilkleri anlatmıştır.

h-İlmî gelişmeler: Çeviri hareketi,¹⁸ ulemânın (muhaddis¹⁹ ve mütekellimîn²⁰) teşviki, yeni kitapların telifi²¹ gibi ilmî faaliyetler hakkında bilgiler vermektedir.

¹⁰ Ya'kûbî, 19-20

¹¹ Ya'kûbî, 22

¹² Ya'kûbî, 31-32

¹³ Ya'kûbî'ye göre bunun nedeni çeviri veya telif eserlerin çoğalmasındır. Bkz., Ya'kûbî, 24

¹⁴ Ya'kûbî, 29-30

¹⁵ Mervân b. Muhammed'in kâtibi Abdulhamîd b. Yahyâ'nın uygulamaları; Ya'kûbî, 21; Hârûn er-Reşid'in uygulamaları; Ya'kûbî, 26; Me'mûn'un uygulamaları; Ya'kûbî, 31

¹⁶ Ya'kûbî, 31

¹⁷ (Hârûn er-Reşid) "Aynı şekilde o, siyah bayrak üzerine beyazla "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir" yazdırdı." Ya'kûbî, 26

¹⁸ Mansûr dönemi çeviri hareketi; Ya'kûbî, 23

¹⁹ Mütevekkil'in cedeli yasaklayarak muhaddislere hadis rivâyet etmeleri emrini vermesi; Ya'kûbî, 32-33

²⁰ Mehdî'nin zındıklarla mücadele için onların aleyhine kitaplar telif etmesini mütekellimîne emretmesi; Ya'kûbî, 24; Me'mûn dönemi ilmî faaliyetleri; Ya'kûbî, 28

²¹ Mansûr dönemindeki telifler; Ya'kûbî, 23

Ya'kûbî'nin risâlesinin içeriğini aynen nakleden Mesûdî (346 / 957) de aynı tezi delillendirmeye gitmiş bu konuda örnekler vermiştir; “Osman, cömertlik, hoşgörü, el açıklığı konusunda ileri seviyedeydi, âmilleri ve dönemindeki halkın çoğu onun yolunu takip ettiler. Yaptıklarını yaptılar...”²²; “Ömer b. Abdilazîz, tevazu sahibiydi...âmillerini de kendi yoluna soktu.”²³; “(Hişâm b. Abdîlmelik) ...insanların hepsi onun mezhebini (siyasetini) benimsedi...”²⁴ Mesûdî, bu tür etkilenmelerin bazen de siyasî otoritenin emriyle olduğunu belirtmektedir. Nitekim Süleyman b. Abdîlmelik'in elbise konusundaki emirleri,²⁵ Mütevekkil'in tartışma ve münazaraları yasaklaması ve bunun toplum tarafından benimsenmesi²⁶ bunlar arasındadır. Mesûdî, siyasî erklerin de birbirlerini taklit etmeye çalıştıklarını ifade eder.²⁷

Bu konuda Taberî (310 / 922), kaynağı Muhammed b. Ali'den şunu nakletmektedir; “*Velîd bina yapmaya düşkündü. İnsanlar da zamanında onu takip ettiler. Birbirlerine binalardan yapılardan soruyorlardı. Hilâfete geçen Süleyman ise evlenme ve yemeğe düşkündü. İnsanlar birbirlerine evlilikten ve cariyelerden soruyorlardı. Ömer b. Abdilazîz başa geçince insanlar birbirlerine 'bu geceki virdin ne? Kur'ân'dan ne kadar ezberledin? Ne zaman hatmediyorsun? Bu ayda ne kadar oruç tuttun?' diye sormaya başladılar.*” demektedir.²⁸

İbn Abdirabbih (327 / 939) olayı imâmet bağ-

²² Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346 / 957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, V. Bsk., Riyad 1393 / 1973, II, 341-342

²³ Mesûdî, III, 193

²⁴ Mesûdî, III, 217

²⁵ Mesûdî, III, 184

²⁶ Mesûdî, IV, 86

²⁷ Mesûdî, III, 41

²⁸ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310 / 922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülak (Târîhu't-Taberî)*, I-VI, Beyrut 1988, IV, 29

lamında ele almakta ve bu sözü, “*hukemā*”ya atfetmektedir; “*Hukemā dedi ki; ‘insanlar hayırda ve şerde imamlarına tabidirler’.* Bunun emsali ‘göz iyi olunca damarları da iyi olur’ ifadesidir. Esmâî, ‘İki grup düzgün olursa insanlar da düzgün olur; emirler ve fakihler’ demiştir.”²⁹

İbnu’l-Esîr (630 / 1232), Taberî’deki anekdotu hemen hemen aynı kelimelerle nakleder. Ancak onda kimini söylediği meçhuldür ve herhangi bir kaynak zikretmez.³⁰ İbn Kesîr (774 / 1372) ise bu ifadeyi genel bir tez formuna sokmuştur; “*İnsanlar derler ki ‘insanlar hükümdarlarının dini üzeredir’.* Şayet içkici ise içki çoğalır, lutî ise livata artar, cimri ve haris ise, insanlar da öyle olur, cömert, eli açık ise insanlar da öyle olur, zalim olursa onlar da öyle olur, din, takva, ihsan, iyilik sahibi ise insanlar da öyle olur. Bu bazı zamanlarda ve bazı şahıslarda bulunur. Allah daha iyi bilir.”³¹ İbn Kesîr’in, bu anlayışın zaman ve bireyle sınırlı olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Tarih’te insanları bağlayan yasaların olmadığından hareketle bu bakış açısının da isabetli olduğu düşünülebilir.

Bu tezin kökenlerini tam manasıyla tespit etmek mümkün değildir. Kur’ân-ı Kerim, insanların liderlere körü körüne uymalarını sonuçları itibariyle eleştiri konusu yapmaktadır; “*O yöneticilerine uyan halk diyecekler ki; ‘Ey Rabbimiz, biz gerçekten liderlerimize itaat ettik, onlar da bizi hak yoldan çıkarıp saptırdılar. Ey Rabbimiz onlara bizim azabımızdan iki kat fazlasını ver ve onları en büyük ve şid-*

²⁹ İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed (327 / 939), *Kitâbu’l-İkdi’l-Ferîd*, I-VIII, thk: Muhammed Abdulkâdir Şâhîn, Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut 1423 / 2003, I, 32

³⁰ bkz. İbnu’l-Esîr, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (630 / 1232), *el-Kâmil fi’t-Târih*, I-XII, Dâru Sâdir, (I-IV. Ciltler) Beyrut 1399 / 1979 (V-XII. Ciltler) 1402 / 1982, V, 10

³¹ İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer (774 / 1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XIV, Dâru’l-Ma’rife, III. Bsk., Beyrut 1998, IX, 195

detli lanet ile lanetle".³² Hadis / Eser literatüründe de bu türden kabullerin ifade edildiği görülmektedir. Sıhhati üzerinde durmamakla beraber burada bunlara iki örnek vermenin, tezin kökenleri hakkında fikir vermesi açısından faydalı olacağı kanısındayız; "Allah Resulü buyurdu ki; "İmamlara (halifelere / sultanlara) sövmeyin! Onlar için hayır duada bulunun. Çünkü onların salâhu (iyi olmaları) sizin iyiliğinizdir."³³ Bu konudaki ikinci naklimiz ise Yemenli Zü Amr isimli birine atfedilmektedir: "... Ey Arap topluluğu! Bir emîr öldüğünde başka bir emîri seçmek hususunda müşâvere ettiğiniz müddetçe sizler ebedî hayır ve saâdet içinde bulunursunuz. İş (emîrlik) kılıca döküldüğünde ise bir takım saltanat melikleri olacak, halk da meliklerin öfkesiyle öfkelenecek, hoşnutluğu ile hoşnut olacaktır."³⁴

Türklerde de bu kabulün izlerine rastlamaktayız. Türk-İslâm siyaset geleneğinin başucu kitabı olan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib bunu şu şekilde ifade etmektedir; "Hükümdar kötü olursa dünyayı bozar / ona engel olan çıkmazsa yolunu şaşırır."³⁵ Burada Yusuf'un böyle bir anlayışı, İslâm geleneğinden alıp almadığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak böyle bir anlayışın, değişik toplum ve coğrafyalarda kabul görmesi için, dış kültürel öğelerle iletişim içerisinde bulunmaya ihtiyacı olmadığı da açıktır.

³² 33 / Ahzâb, 67-68

³³ Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (463 / 1070), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut tz., XII, 151; ayrıca bkz., Ukeylî, Ebu Cafer Muhammed b. Ömer b. Musâ (322 / 933), *ed-Duafâu'l-Kebîr (Duafâu Ukeylî)*, I-IV, thk: Abdulmutî Emîn Kalacî, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1404 / 1984, III, 59; Rûdânî, Muhammed b. Süleyman, *Cemu'l-Fevâid min Câmi'i'l-Usûl ve Mecmai'z-Zevâid*, I-X, çev: Naim Erdoğan, Ocak Yay., İstanbul 2005, VI, 207

³⁴ Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (256 / 870), *Sahîh*, I-VII, Çağrı Yay., II. Bsk., İst 1992, V, 113; Meğâzî, 64

³⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev: Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, 887

‘Halkın imama uyması’ tezinin nedenleri konusunda İbn Haldûn (808 / 1406), hâdiseyi medeniyetler çatışması bağlamında değerlendirmekte ve uzun bir açıklama yapmaktadır; “Mağlupların Hayat Tarzı, Giyimleri, Âdetler ve Diğer Hususlarda Her Zaman Gâlipleri Örnek Almaya Düşkün Oldukları Hakkında: Bunun sebebi şudur; Nefis, her zaman, kendisine gâlip gelmiş ve boyun eğdiği kimsede bir mükemmellik olduğuna inanır. Bu, ya onu büyük görmesinden dolayı, mükemmel olarak değerlendirmesinden, ya da boyun eğmesinin sıradan bir gâlip gelme dolayısıyla değil, gâlipteki mükemmellikten dolayı olduğuna kendisini -yanlış bir şekilde- şartlandığı içindir. Eğer kendisini buna şartlandırır ve buna bağlanırsa, artık bu onda bir inanç hâline gelir ve her şeyde gâlibi örnek alıp ona benzemeye çalışır. Veya mağlup, gâlibin karşı konulmaz bir asabiyet ve güçce sahip oluşundan dolayı değil de, gelenek ve âdetlerinden dolayı gâlip geldiği yanlış fikrine saplanır. Bu ise birinci sebep olarak söylediğimiz, gâlibi büyük görmektir. Bütün bu sebeplerden dolayı mağlupların her zaman, giyimlerinde, binitlerinde, silahlarında ve diğer hususlarda gâliplere benzemeye çalıştıkları görülür... Hangi ülkeye bakılırsa bakılsın, o ülkeyi koruyanların ve sultanın askerlerinin kıyafetlerinin genellikle o ülke halkı tarafından nasıl örnek alındıkları gözden kaçmayacaktır. Çünkü bu kimseler, halk üzerinde gâlip olanlardır...Bu hususta, şu sözdeki hikmeti ve sırrı düşün; “Halk hükümdarın dini üzeredir.” Bu söz de bizim söylediklerimizle aynı kapıya çıkmaktadır. Çünkü hükümdar, idaresi altındakiler üzerinde gâlip ve onlara hakimdir. Halk, tıpkı çocukların babalarında, öğrencilerin de öğretmenlerinde var olduğuna inandıkları mükemmellik gibi, hükümdarlarında var olduğuna inandıkları mükemmellik nedeniyle onu kendi-

lerine örnek alırlar”.³⁶ İbn Haldûn’un bunu tarihin bir yasa-sı olarak kabul ettiği görülmektedir. Onun toplumu yöneten yasaların peşinde olduğundan hareketle -tarihçilik mesleği açısından yanlış dahi olsa- bu yaklaşımı kısmen de anlaşılabilir. Ancak genel itibarıyla Müslüman tarihçilerin bunun yasa olamayacağını ifade etmeleri önemlidir. Bu konuyu ilk kez özel bir çalışma alanı olarak değerlendiren Ya’kûbî’nin de bunu yasa olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. İbn Kesîr’in bu varsayımı genellemekten şiddetle kaçınması da muhtemelen toplumları yöneten yasaların olamayacağına olan inancından kaynaklanmaktadır.

Batılı düşünürler tarafından da bu tez dile getirilmiştir. Erasmus, bir prensin eğitimi konusunu ele aldığı klasik çalışmasında prensin (daha sonra kralın) toplum içindeki rolüne dikkat çekerken bu görüşe işaret etmektedir; “Rahipler ve Piskoposların gayreti ve ahlakî ölçütleri de, prenslerinki kadar olmasa da, muhakkak ki bu noktada önemli bir faktördür. İnsanlar, rahipler sınıfına iyi olduklarında benzemeye çalıştıklarından çok kötü olduklarında onları eleştirmeye hazırdır. Gerçekte sofu olan keşişler insanları örneklerini izlemeleri için teşvik etmezler, çünkü yalnızca vaaz ettikleri biçimde yaşar görünürler; böyle olmazlarsa eğer herkeste çok fazla şaşkınlık yaratırlar. Fakat prensi gibi olma arzusu duymayacak kimse yoktur.”³⁷ Başka bir yerde de prensin toplumdaki yerine işaretler bu duruma atıfta bulunur; “Canlı bir bedende kalp ne ise, devlette de prens o’dur. Kan ve ruhların pınarı olduğundan, tüm bedene can verir, ancak zayıflığında tüm bedeni zayıf düşürür.”³⁸

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, çev: Halil Kendir, İstanbul 2004, I, 200-201

³⁷ Erasmus, Desiderius, *Bir Hristiyan Prens Eğitimi*, çev: Tufan Göbekçin, Öteki Yay., Ankara 2000, 59

³⁸ Erasmus, 82

Çağdaş Tarih Felsefesi çalışmalarında da bu tez üzerinde görüşler ileri sürülmüştür. Ünlü İngiliz tarihçi Edward Carr, hâdiseye Tarih'in tanımı meselesinden bakmakta ve bu tezin bir yansıması olan "*Tarih büyük insanların biyografisidir*"³⁹ sözünü "*modası geçmiş*"⁴⁰ olarak eleştirmektedir. Bu konuda Marc Bloch ise konuya Doğu'nun hakkını vererek temas etmektedir "*Tek kelimeyle, tarihsel bir olgu asla momentinin dışında tam anlamıyla açıklanamaz. Bu, değişmenin bütün aşamaları için doğrudur. Yaşadığımız aşama için olduğu gibi, diğer aşamalar için de. Arap atasözü bunu bizden önce söylemiştir; "insanlar babalarından çok, zamanlarına benzerler". Geçmişin incelenmesi bu Doğu bilgeliğini unuttuğu için bazen kredisini kaybetmiştir.*"⁴¹

Peter Burke bu konuyu daha geniş bir şekilde ele almıştır; "*Egemen sınıfın değerlerinin, belirli bir yer ve zamanda yönetilenler tarafından kabul edilip edilmediği sorusu, besbelli ki yanıtlanması zor bir sorudur. Eğer kabul ediliyorlarsa, (haydi, açıkça ayaklanmadan söz etmeyelim ama) direnişe niçin bu kadar sık rastlıyoruz? Eğer kabul edilmiyorlarsa, egemen sınıf nasıl oluyor da toplumu yönetmeyi sürdürüyor? İktidarı cebre mi, oydaşmaya mı dayanmaktadır, yoksa ikisinin arasında başka bir şey mi? Böyle bir şey olabileceğini, İtalyan Marksisti Antonio Gramsci önermişti. Onun kullandığı terim "hegemonya" idi. Gramsci'nin temel fikri, egemen sınıfın toplumu cebre (hiç değilse yalnız cebre) dayanarak yönetmediği, inandırmaya (iknaya) dayandığıydı. İnandırma dolaylıydı; ast (mâdûn / tabi) sınıflar, aldıkları eğitimden ve sistemin içindeki yerlerinden ötürü, toplumu*

³⁹ Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., V. Bsk., İstanbul 1994, 55

⁴⁰ Carr, 64

⁴¹ Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., II. Bsk., Ankara 1994, 26

yöneticilerinin gözleriyle görmeyi öğreniyorlardı. Kavramın böyle gevşetilmesine ya da sulandırılmasına karşı düzeltici bir önlem olarak şu üç soruyu sormak yararlı olabilir; 1-Kültürel hegemonya değişmez bir etken midir yoksa sadece belirli yerlerde ve belirli zamanlarda mı işlemiştir? İkincisiyle, var olmasının koşulları ve belirtileri nelerdir? 2-Bu kavram salt betimsel midir, yoksa açıklayıcı olduğu mu düşünülmektedir?...3-Bu hegemonyanın başarı kazanmalarını nasıl açıklamak gerekir? Yönetilenlerden hiç değilse bazılarının desteği ya da göz yumması olmadan kurulabilir mi? Ona karşı direnme başarılı olabilir mi? Egemen sınıf, kendi değerlerini ast sınıflara düpedüz dayatıyor mu, yoksa bir çeşit uzlaşma mı oluyor?”⁴² Burke’nin hâdiseyi tarihten çok siyaset çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Ancak siyasetin içeriğine dahil edilse dahi bu tezin, kökenlere dair delil için Tarih’e başvuracağı da açıktır.

Sonuç

Müslüman ilim çevresinin ortaya attığı ve tarih felsefesinin belki de ilk kapsamlı meselesi olarak zikretmeye degecek olan, “halkın zamanlarına / yöneticilerine uyma” tezi ana hatlarıyla bundan ibarettir. Müslüman tarihçilerin bu varsayımı genel bir yasa olarak veya belirli bir genelleme ile bütün toplum ve dönemi kapsadığını savunmamaları ise kendi dönemlerini aşmış olmalarının en açık göstergesidir. Bu açıdan baktığımızda Müslüman tarihçilerin savunageldikleri “halk hükümdara tabidir” önermesini bir yasa, genel geçer bir kural olarak kabul etmek yerine, doğru tanımlamayı yapmak için varsayım / tez demenin uygun olacağı kanısındayız.

Ortaçağ -İslâm’ın ortaçağı- Müslüman tarihçilerinin

⁴² Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, 83-84

böyle bir konuyla ilgilenmeleri ve sonradan isimlendirilecek olan *Tarih Felsefesine* ilgi duymaları, üzerinde tartışmaları, Batı'nın yeni diye sunduğu bir alanda, Müslümanların çok daha önceden kafa yormuş olmaları takdire şayan bir husustur.

Günümüzde İslâm tarih felsefesi üzerine yapılan çalışmaların ne kadar sınırlı olduğu muhakkaktır. Klasik kaynaklarımızın tarih felsefesinin argümanlarına dayanarak yeniden değerlendirmeye tabi tutulması ve yeni çıkarımlarda bulunulması bu alanın gelişimine ciddi katkı sağlayacaktır. Bu yüzden de Müslüman tarihçilerin sıradan bir vakanüvis oldukları ithamlarını çürütecek düzeyde Tarih'i yorumlama ve anlamlandırma konusunda izledikleri yöntem ve usûllerinin tespiti, günümüz İslâm tarih araştırmaları açısından bir gereklilik olarak mevcudiyetini hâli hazırda korumaktadır.

Kaynakça

Abdulhamîd, Sâib, *Mu'cemu Müerrihi's-Şîa -el-İmâmiyye ve'z-Zeydiyye ve'l-İsmâiliyye- el-Müellifüne fi't-Târîhi'l-Arabîyyeti münzû'l-Karnî'l-Evveli hattâ Nihâyeti'l-Karnî'r-Râbi Aşer mine'l-Hicre*, I-II, Müessesetü Dâireti Meârifî'l-Fıkhi'l-İslâmî, I. Bsk., Kum 1424 / 2004

Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., VII. Bsk., Ankara 2002

Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., II. Bsk., Ankara 1994

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (256 / 870), *Sahîh*, I-VII, Çağrı Yay., II. Bsk., İstanbul 1992

Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994

- Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., V. Bsk., İstanbul 1994
- Chartier, Roger, *Yeniden Geçmiş*, çev: Lale Arslan, Dost Kitabevi, Ankara 1998
- Erasmus, Desiderius, *Bir Hristiyan Prensin Eğitimi*, çev: Tufan Göbekçin, Öteki Yay., Ankara 2000
- Hatibu'l-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (463 / 1070), *Târihu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tz.
- İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed (327 / 939), *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VIII, thk: Muhammed Abdulkâdir Şâhîn, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1423 / 2003
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, çev: Halil Kendir, İstanbul 2004
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774 / 1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Dâru'l-Ma'rife, III. Bsk., Beyrut 1998
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630 / 1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII, Dâru Sâdır, (I-IV. Ciltler) Beyrut 1399 / 1979 (V-XII. Ciltler) 1402 / 1982
- Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346 / 957), *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, V. Bsk., Riyad 1393 / 1973
- Rûdânî, Muhammed b. Süleyman, *Cemu'l-Fevâid min Câmi'i'l-Usûl ve Mecmai'z-Zevâid*, I-X, çev: Naim Erdoğan, Ocak Yay., İstanbul 2005
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310 / 922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târihu't-Taberî)*, I-VI, Beyrut 1988
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih

(292 / 905), *Kitābu Müşākeleti'n-Nāsi li-Zamānihim ve mā Yeğlibu aleyhim fī külli Asr*, thk: William Millward, Dāru'l-Kitābi'l-Cedīd, Beyrut 1980 (I. Bsk. 1962)

Ukeylī, Ebu Cafer Muhammed b. Ömer b. Musā (322/933), *ed-Duafāu'l-Kebīr (Duafāu Ukeylī)*, I-IV, thk: Abdulmutī Emīn Kalacī, Dāru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1404 / 1984

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev: Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İstanbul 2006